

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Айталиева Т.К.

**«МАНАС» ЭПОСУНДА «АЛМАМБЕТТИН ОКУЯСЫ» АТТУУ
ЭПИЗОДДУН СҮРӨТТӨЛҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

Айталиева Т.К.

**ОПИСАНИЯ ЭПИЗОДА «ПОВЕСТВОВАНИЕ
ОБ АЛМАМБЕТЕ В ЭПОСЕ «МАНАС»**

T.K. Aytaliev

**DESCRIPTIONS OF THE EPISODE «THE STORY
OF ALMAMBET» IN THE EPIC «MANAS»**

УДК: 373.167:341(575.2)

«Манас» эпосу кыргыз элинин баа жеткис улуу мурасы. Кылымдардын кыйырын карытып, мезгилдин өтүшү менен келип бөксөрбөй, тескерисинче жаңы кошумчаларды өзүнө сиңирип, тарыхтын урунттуу учурларын өзүнө камтып, биздин күнгө чейин келип жеткен улуу эпосубуз өзүнүн мухиттей чалкыган көлөмү менен адамзат акыл оюн таңдантып келет. Улуу эпосубуз «Манас» көп варианттуу чыгарма. Вариантты жаратуучу айтуучулар ар бири өз чыгармачылыгынын деңгээлине карата чыгармага алымча-кошумчаларын киргизе алат. Макалада эпостогу «Алмамбеттин окуясы» аттуу эпизоддун сүрөттөлүшү өзгөчөлүгүнө талдоо жүргүзүлөт. «Алмамбеттин окуясы» эпостогу эң негизги эпизоддордон болуп саналат. Бул окуянын сүрөттөлүшүндө кыскартылып бириктирилген вариант менен манасчы А.Жуманалиевден жазылып алынган текст катар коюлуп салыштырылат. Сюжеттик нуктун өнүгүшүнө жана көркөм сөз каражаттарынын түрлөрүнүн колдонулушу өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: вариант, сюжет, бала манасчы, түш көрүү, кан, ажыдаарда окуу, жаа атуу, көркөм сөз каражаттары.

Эпос «Манас» – бесценное великое наследство кыргызского народа. Переходя во веки веков из уста в уста, не уменьшаясь с течением времени, а наоборот увеличиваясь, в себе объединяя важных исторических моментов в себе, дошедший до наших времен наш великий эпос, своим океаноподобным объемом, порождает умы всего человечества. Наш великий эпос «Манас» – произведение имеющий нескольких вариантов. Сказители манасчи, каждый в зависимости от своего уровня сказителя смогут художественно сформулировать те

или иные эпизоды. В статье анализируется художественные особенности эпизода «Повествование об Алмамбете» в анализе этого эпизода. Этот эпизод считается основным эпизодом в эпосе «Манас». Рассматривается в параллеле (вариант) объединенно сокращенный вариант с вариантом записанным от манасчи – А.Жуманалиева. Обращается внимание на развитие сюжетной канвы и на особенностям применения видов художественных средств в вариантах.

Ключевые слова: вариант, сюжет, юный сказитель-манасчы, сновидение, учеба у мастера, стрельба из лука, художественные средства.

The epos «Manas» is a priceless great legacy of the Kyrgyz people. Transferring through centuries from mouth to mouth, not diminishing over time, but on the contrary increasing and combining important historical moments in itself, our great epic, which has come down to our times with its ocean-like volume, spawns the minds of the whole humanity. Our great epic «Manas» is a product with several options. Narrators of Manas, each depending on their level of the narrating skills are able to artistically formulate certain episodes. The article analyzes artistic features in the episode «The Story of Almambet» and provides results of this research. In addition, parallel (variant) jointly abbreviated version was considered with the variant recorded by the manaschi A.Zhumanaliev. Attention is paid to the development of the plot canvas and to the peculiarities of using types of artistic means in variants.

Key words: option, plot, young manaschy narrator, dreaming, learning from a master, archery, artistic means.

«Манас» эпосунун сюжети боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар андагы ар бир эпизодду өзүнчө бир бүткөн чыгарма катары карашат.

Мына ушундай эпизоддордун бири “Алмамбеттин окуясы” аттуу эпизод деп айтсак болот. Бул эпизод тууралуу манастануучу Р.Сарыпбеков: “Бул эпизоддун эл ичинде өзгөчө популярдуу жана эң эски эпизоддордун биринен экендиги “Манасты” биринчилерден болуп кагаз бетине түшүрүп, илим дүйнөсүнө тааныткан В.В. Радловдун жазып алган вариантында өзүнчө чоң бөлүм болуп берилишинен эле даана байкалат”, - деп жазган. Окумуштуунун “Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү” аттуу эмгеги бизге “Алмамбеттин окуясы” аттуу эпизодду изилдөөдө баалуу маалыматтарды берет. Ал өз изилдөөсүндө “Алмамбеттин окуясы” манасчылардын эки чоң тобунда бири-биринен сюжеттик линиянын сакталышы жана өнүгүшү боюнча айырмачылыктарга ээ экендигин белгилеген. Биринчи топко Сагымбай башында турган Молдобасан, Тоголок Молдо, Шапак, Багыштардын, экинчи топко Саякбай башында турган Мамбет, Дункана, Шаабайлардын кире турганын билдирет. В.В. Радлов жазып алган вариант Сагынбай Орозбаковдон жазылып алынган вариантка окшош экенин белгилеп, Сагынбайдын Шапактан таалим алганын, Шапактын Балыктан таалим алганына токтолуп мындай деген: “Академик В.В. Радлов кыргыз жерине келгенде “Манастын” материалын Чүй өрөөнүнөн да жазганын эскертет. Алмамбет жөнүндөгү эпизод ушул жерде жазылышы ыктымал. Радловго “Манасты” айтып берген манасчы ошол Балыктын өзү болбогон күндө да, окумуштууга информатор болгон манасчы менен бир өрөөндө жашап, бири-бирине чыгармачылык таасир тийгизиши, ошондой эле экөө тең өздөрүнөн алда канча мурун калыптанган традициялык сюжеттен пайдаланышы, бул абал алардын варианттарынын өтө жакын болушуна толук шарт түзүшү мүмкүн” [1], - деген тыянак чыгарган. Бир региондо жашаган манасчылардын бири-бирине таасири тийиши закон ченемдүү көрүнүш. Таланттуу адамдар бири-бири менен мамиле түзүшүп, чыгармачылык жактан сөзсүз түрдө таасирленишет. Ошондуктан, окумуштуунун пикири ынанымдуу экендигин белгилөөгө болот. “Манас” үчилтигинин

экинчи бөлүгү болуп саналган “Семетей” эпосунун түштүктүк варианты деп саналган Ж.Кожековдун варианты менен ошол жерде жашаган экинчи бир информатор И.Исагуловдон жазылып алынган вариантта Семетейге ата тегин айткан таздардын окшош болушу жана алардын башка варианттарда кездешпегендиги мунун ачык далили десек болот. Тактап айтканда, И.Исагуловдо Семетейге ата-тегин Сарытаз менен Каратаз айтат. Ж.Кожековдо Сарытаз, Каратаз, Желкетаздар ата теги тууралуу маалымат берет [2].

Миллиондогон саптарды ыр нөшөрү кылып төгүп, аны эсинде жат сактаган элге таң берип, баа берген окумуштуулардын саны арбын. Кыргыз элинде эпосту айлап, жылдап айтып түгөтө албаган адамдардын жашагандыгы белгилүү. Талант даарыган айтуучулук дарамети бийик адамдардын чыйырын андан ары улап, өнүктүрүп келген манасчылардан уучубуз кур эмес. Манасчылык өнөрү менен сөзгө алынып, эл арасында кадыр-барк күткөн айтуучулардын бири, таластык манасчы – Асанкан Жуманалиев болгон. Профессор, манастануучу Р.З. Кыдырбаева манасчыларды жашаган территориялары боюнча региондорго бөлүп, Чүйлүк, Ысык-Көлдүк, Тянь-Шандык жана түштүктүк манасчылардын өкүлдөрү тууралуу маалыматтарды жазып, таластык манасчылар өтө аз экендигин белгилеген. Ошондуктан, аталган региондун манасчылары тууралуу изилдөө өтө зарыл. Таластык манасчылардын бири Асанкан Жуманалиев тууралуу жазууну туура таап, манасчынын чыгармачылык бейнесине, анын “Манасты” аткаруудагы чеберчилиги, салттуулукту кандайча сактап, жеке табылгаларын кандайча кошумчалай алгандыгы тууралуу маселелерге изилдөө жүргүзүүнү туура таптык.

Асанкан Жуманалиев Талас областын Манас районунун Арал айылында 1947-жылы туулган. Манасчы өзүнүн “Манас” айтып калуусун төмөнкүчө эскерет. Ал үйүндө апасы, карындашы болуп жашашчу экен. 12 жашында Ынаш манасчыга кездешет. Ынаш манасчы Асанкан Жума-

налиевге баласындай мамиле жасап, ага “Манасты” аткарып берип турат. Үйүнө чакырып ар бир жылы кыштан жазга чейин эпосту аткарууну үйрөтөт. Убакыттын өтүшү менен Асанкан Жуманалиев айылдаштарынын арасында “Манас” аткарып, “бала манасчы” деп аталат. Бала кезинде “Манас” эпосун айтууга кызыгуусун ойготкон адамдар катары айылдаш аксакалдар Көчөрбай, Жуман, Кулубай, Жумашай, Жусупбек карыяларды эскерет. Өзгөчө кепке сөзгө жакын таятасы Бердибай жээнинин манасчы болушун абдан каалаган. Алар кичинекей баладан “Манас” айттырышып көрүшүп, бала кездеги кызыгуу, манасчы болууга далалаттануу, аракет манасчылык кесипти аркалоосуна таасирин тийгизген. Ошондогу мээрман карыялар бир эле учурда сүрөөнчү, бир учурда манасчыга эпосту кантип айтууга кеңештерин берип, манасчылык кесипти аркалоосуна өзгөчө таасир тийгизишкен. Алардын астейдил аракети улуу эпостун учугун улаган манасчынын чыгышына түрткү берген [3].

Манасчылык өнөрдү аркалаган таланттардын дээрлик көпчүлүгү эпосту айтып калуусун касиеттүү түш көрүү менен байланыштырышат. Манасчы Асанкан Жуманалиев “Манас” айтууга далалаттанып жүргөндө түшүндө бир нече ирет баатырларды жана алардын тулпарларын көргөн. “Манас” эпосун айтууда айтуучуга эң биринчи иретте эпосту айтууга кызыгуу зарыл, андан соң эпосту айтууга талаптанасың, аракет кыласың көп эмгектин натыйжасында гана манасчы болууга мүмкүн” деп манасчы өзүнүн кантип эпосту аткарып калгандыгын айтат.

Манасчы Асанкан Жуманалиевдин вариантында “Алмамбеттин окуясынын” сюжети мындайча өнүгөт. Кытай каны Чылабанын Каракан, Алооке, Азизкан аттуу үч улуу болот. Чылаба үч уулуна ээлик кылуу үчүн жерлерди бөлүп берет. Улуу баласы Караканга Кытайдын улуу кандыгын, Алоокеге басып алган кыргыз жана башка элдердин жерин берип, кан ордосун Анжиянга орнотун берет. Кичүү уулу Азизканга Таншандагы манжуларды башкартат. Чылаба дүйнөдөн өтөрдө кичүү уулу Азизканды чакарып алып

керез айтат. “Агаларыңдын ичтери тар кара мүртөз, сага жамандык жасашпас бекен. Эч убакта калыстыгыңдан жазба, элге карамдуу болсоң, эл дайыма сен тарапта болот” - деп дагы көп акыл үйрөтөт. Азизкан адилеттүү кан болгондуктан элдер аны урматташат. Бирок Азизкандын жасаган иштери өз бир туугандарына жакпайт [4].

Азизкандын жашы элүүдөн ашып калганда да бала көрбөйт. Балалуу болсом деген тилеги менен уул төрөп бере турган кыз издейт. Ушундай максат менен Алтай тоолорунда жашаган элдерди кыдырмакчы болот. Элге мергенчилик кылабыз деп айтышып ок даарыны мол алышып, курал-жарактарын шайланышып, алтымыш жигитин ээрчитип жолго чыгышат. Келберсиген кең Алтайдын кооз жер экенин көрүшөт. Азизкан жигиттери менен мергенчиликтин кызыгын көрүшүп, бир топ убакыт өтөт. Ошол мезгилде алар алыс жактан бир топ атчан адамдарды көрүшөт. Ойлоруна ар кандай санаа бир келет. Азизкандарга топ атчандардын башчысы өзү алгач сөз таштап, алардын ким экендигин, бул жерге эмне себептен келгендиктерин сурайт. Азизкан аларга эч кандай жаман оюу жок экендигин, мергенчилик кылып жүрүп, кез келип калгандыгын айтканда, аларды топ атчандардын башчысы үйүн көздөй ээрчитип жөнөйт. Булар келе жатканда Омбул алыстан көрүп, басып кирген жообу, же бул кандай бейтааныш адамдар болду экен деп ойлонот. Кызынын чогуу келе жатканын көрүп көңүлү жайланат. Омбул Шорбу деген элдин каны болот. Ал баатырлыгы жагынан эч кимди алдына салбаган адам болгон. Жашы кыркка жеткенде бир кыздуу болот. Кызынын атын Алтынай коет. Жети жашка чыкканча үйүндө багып өстүрөт. Сегиз жашка келгенде артымда калган кызым кийин өкүнүчтө калбасын деп өнөр үйрөтүүнү туура көрөт. Кызын эркекче кийинтип, жаа, алма баш, очогор, кой чагыр атууну үйрөтөт. Чечендердин жанына кошуп, сөзгө мокок болбосун деп, түрдүү өнөрдү үйрөтүп тарбия берет. Кызы кызы эмес эле уулундай болуп бой жетет. Ал дагы атасындай элге карамдуу кыз болот. Азизкандар Омбулдукунан сый көрүшүп,

Алтынайдын жигит эмес эле кыз экенин билгенден кийин анын атасынан анын колун сурайт. Атасы көп ойлонуп, кызын Азизканга берүүгө макул болуп, той өткөрөт. Азизкан менен Алтынай баш кошушат. Арадан бир нече убакыт өткөндөн кийин Алтынай эркек уул төрөйт. Уулуна чоң той өткөрүп, ат кое турган болот. Ат кое турган болгондо, ак сакалдуу карыя элдин алдына чыгып: “Баланын аты Алмамбет болсун” деп батасын берет да, асмандан түшкөнү же жерден чыкканы белгисиз көздөн кайым болот. Чогулгандар Алмамбеттин келечекте тегин адам болбосун билишет. Эпостогу каармандардын ичинен эң көрүнүктүүлөрүнүн дагы бири – Алмамбет. Алмамбет кытай элинин өкүлү. Зоболунун Соорондугунун уулу деп берилсе, айрым варианттарда Азизкандын уулу деп берилет. Атасы аны кичинекей кезинде ажыдаардын окуусуна окууга берген. Ал окуу өтө татаал болгон.[5] Алмамбет бир жашка келгенде беш жашка чыккан баладай болуп көрүнөт. Бешке чыкканда жаа атат. Алты жашка чыкканда ата-энеси аны Ажыдаарга окууга берет. Ажыдаарда 8 жыл окуйт. Алмамбет ал жерден жайчылыкты, чечендикти, көсөмдүктү, мергенчиликти үйрөнөт. Ажыдаарда окуу абдан кыйын болгон, алты миң бала окуйм деп барса, ошонун алтоосу гана аман калган. Алмамбет кайтып келгенден кийин атасы ага кандыгын өткөрүп берген. Ал атасынын ордуна кан болгондон кийин көп чектен чыккан каадаларга тыюу салган. Кытайларда кандар калкын аралаганда алардын урматына адамдарды курмандыкка чалышкан. Алмамбет буга катуу тыюу салып, элдер абдан кубанышат. Анын жүргүзгөн иштери көпчүлүктүн колдоосуна ээ болот. А.Жуманалиевдин варианты менен кыскартылып бириктирилген варианттагы тексттерден өтө окшош тексттерди көп кездештирүүгө болот. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Себеби манасчы улуу муундагы манасчылардан уккан жана белгилүү варианттарды окуп чыгып, ошонун натыйжасында өзүнүн вариантын жаратып, айтып калган. Төмөнкү мисалдар буга далил болот.

Кыруусун алтын чордогон,
Кырмазы гүлүн тордогон,

Кырк жылы сууда жатса да,
Кылайып өңү оңбогон.
Кармоочу бар карк алтын,
Каңгайлар кылып өз салтын,
Астына килем жайдырып...[6]
Кыруусун алтын чордогон,
Кырмазы гүлдөп тордогон,
Кырк жылы сууда жатса да,
Кылайып өңү оңбогон,
Кармоочу бар алтындан,
Каңгайлардын өз салты...
Астына килем салдырып...[7].

Вариантта “Коңурбай менен Алмамбеттин” чатагы Коңурбайдын Азизкандын “Кан-Жайлак” аттуу жайлоосун тартып алганынан кийин чыгат. Азизкан уулун Коңурбайга барып Алмамбет жолукканда экөө бир сөзгө келе албай чабыша кетишет. Коңурбай Алмамбеттин оңой баатыр эмес экендигин билет. Жеңилип кала турган болгондо качып жөнөйт. Качып Караканга барат да ага Алмамбетти жамандайт. Булар атасы экөө бизге жакшылык кылар түрү жок. Элге жакшылык кылып, сооп иштегилери келет. Ойлорунда кандыгыңды тартып алып, өздөрү гана бийлик жүргүзгүлөрү бар деп сөзүн аяктай электе, сырттан Алмамбеттин келгендигин айтып, сакчылардын бири кирет. Коңурбай ичкери кирип кетет. Алмамбет кирип Каракан менен учурашып, келген жайын түшүндүрүп, Чылаба чоң атасы болуп берген “Кан-Жайлак” жайлоосун Коңурбайдан кайтарып берүүсүн өтүнөт. Каракан Алмамбеттин сөзүн уккусу да келбей, басып кетет. Ал барып Эсенкан менен кеңешип, Азизкандарды кантип чабып алууну сүйлөшүшөт. Бул тууралуу Эсенкандын кызы Бурулча угуп калат да, Алмамбетке айтып, качып кетип калуусун өтүнөт.

Каракандын жана Эсенкандын адамдары Алмамбеттерге каршы согуш ачышат. Алмамбетке атасы жана энеси да жардамдашып согушат. Согуш учурунда Азизкан менен Алтынай экөө тең көз жумушат. Алмамбет алардын сөөгүн коюп, кийин келсем табалбай калбасын деп жанына чырпык кыркып келип тигил, суу агызып коет. Эртең менен караса, Мажик экөөң көп кол курчап калган болот. Алмамбет аларды түз

качырып барып, кол салып бир нечесин аттан кулатып өтөт, калың кол артты көздөй качып калат. Мунун барын дүрбү салып, колго көз салып турган Нескара байкайт да, Алманбеттин баатырлыгына баа берип, эгер бул боюнча кайрылбай кетсе дагы бир беш, алты жылдан кийин келип чабат, Коңурбай Алманбеттин сураганын бербейби, душмандашкандан эч пайда таппайт деп ойлонуп турат. Бул мезгилде Алманбет, Мажик экөө артына кылчайып карабастан алыс узап кеткен болот. Манасчынын вариантында “Алманбеттин окуясы” ушундайча аяктайт. Салттуулуктун рамкасынан чыкпастан айтуучу өзүнүн жеке табылгаларын да кошумчалаган. Асанкан Жуманалиевдин айтуусундагы “Алманбеттин окуясын” атайын иликтөөгө алуу зарыл. Азырынча бул вариантта сюжеттик нук кандайча өнүккөндүгүнө гана кыскача токтолдук. Таластык манасчылардын ичинен өзгөчө талантка эгедер, “Манас” айтуу менен эле чектелбей манасчылардын муунун тарбиялоого аракет жум-

шаган устат, кыргыздардын уулу өнөрүн кадырлаган адам жана анын варианты, чыгармачылыгы тууралуу изилдөө жүргүзүү келечектин иши.

Адабияттар:

1. Сарыпбеков Р. Алманбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. - Ф., 1977. - 5-бет.
2. Айталиева Т.К. Семетейчи Жаңыбай Кожеков. - Б., 2011. - 58-бет.
3. Жуманалиевдин А. Айтып бергендеринен. Жазып алган – Айталиева Т.
4. Жуманалиев А. Алманбеттин окуясы. - Ош, 1995.
5. Айталиева Т.К. «Манас» эпосунун образдарынын сүрөттөлүшү. / Республикалык илимий-теоретиялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №4. - Б., 2017. - 189-б.
6. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Б., 2014.
7. Жуманалиев А. Алманбеттин окуясы. - Ош, 1995.
8. “Манас” эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы. - Б., 1999.
9. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. - Б., 2002.
10. Исаков Б. Манас сабагы. - Б., 1994.
11. Айталиева Т.К. Манас баатырдын хан шайланышы жана анын кырк чоросу. / Республикалык илимий-теоретиялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №4. - Б., 2018.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.